

Академия наук СССР
Институт славяноведения
и Балканистики

РАЗВИТИЕ ЭТНИЧЕСКОГО
САМОСОЗНАНИЯ СЛАВЯНСКИХ
НАРОДОВ В ЭПОХУ ЗРЕЛОГО
ФЕОДАЛИЗМА

Москва: Наука, 1989. 349 str.

U broju 2—3 prošlogodišnjih *Migracijskih tema* imali smo priliku prikazati i komentirati jedan po obujmu manji zbornik radova sovjetskih autora posvećen problematici slavenske etničnosti u razdoblju »razvijenog feudalizma«. U međuvremenu — od iste znanstvene kuće (Instituta za slavistiku i balkanistiku Sovjetske akademije), u redakciji povjesničara G. G. Litavrina i filologa Vjač. Vs. Ivanova — izašla je knjiga pod gornjim naslovom, u kojoj se problematika slavenske etničnosti u spomenutom razdoblju dalje razrađuje. I opet se radi o zborniku. Šesnaest autora napisalo je ukupno osamnaest priloga o historijskom i jezičnim aspektima razvitka srednjovjekovne etničnosti u većini južnih i zapadnih Slavena. Prema koncepciji zbornika, istočni Slaveni nisu obrađeni.

U nepotpisanom »Uvodu« utvrđuju se neka opća polazišta. Kao gornja kronološka granica određen je kraj 14. stoljeća, odnosno početak 15 (str. 3). Poslije, u zaključnom poglavlju, Litavrin i Ivanov dat će obrazloženje za baš takvu vremensku granicu — naime u idućem razdoblju etnički procesi poći će novim pravcem, zbog turskih osvajanja Južnoslavenskih područja, (pred)husitskih zbivanja u Čeha, i istočne ekspanzije Poljske nakon unije s Litvom (str. 317). Što se tiče donje kronološke granice, tu je teže povući crtu. No uvodničari ističu da se veće razlike između slavenskih jezika javljaju tek od kraja 11, odnosno od početka 12. stoljeća (str. 5) — pa bi to vrijeme uglavnom bila donja granica. Pisци »Uvoda« unaprijed skreću pozornost i na neke pojave koje će se pokazati bitnima u razvitku srednjovjekovne slavenske etničnosti: od 11. stoljeća nadalje podjela krš-

ćanstva na dva kulturna područja (pravoslavlje i katoličanstvo) imat će sve veći značaj (str. 9); od 13. stoljeća doći će do pojačanog međudnosa i staleško-pravnog razlikovanja slavenskih i neslavenskih naroda, osobito u kontekstu njemačke kolonizacije (str. 8); srednjovjekovna etnička (kulturna i jezična) svijest razvijat će se po hijerarhijskom obrascu — jedan te isti čovjek ili skupina osjećat će se dijelom i širih i užih zajednica (str. 10); jezična sfera bit će obilježena diglosijom, a opća kultura dijelit će se na tzv. »službenu« i »neslužbenu« komponentu (str. 10—11).

Na kraju »Uvoda« autori ističu da velik broj prijedloga i teza iznijetih u zborniku ima još uvijek hipotetični značaj (str. 13).

Prva dva priloga, N. I. Tolstoja i Vjač. Vs. Ivanova, obrađuju temu staroslavenskoga (tj. crkvenoslavenskog) književnog jezika u 12—14 stoljeću, odnosno problematiku međudnosa latinskoga i slavenskih jezika. Jezična situacija prema mišljenju autora imala je bitnu ulogu u stvaranju etničke (samo)svijesti u Slavena.

Tolstoj najprije daje opis općih obilježja raznih lokalnih »redakcija« crkvenoslavenskoga jezika (str. 14—15). Te »redakcije«, kako je poznato, svjedoče o postupnom razilaženju narodnih govora Slavena nakon gubitka staroslavenskih nazala i poluvokala. Glede pisanog jezika, ovaj autor razlučuje četrnaest književnih žanrova (od konfesionalno-liturgijskih tekstova do obične prepiske), od kojih su neki imali pretežno nadedetnički (»staroslavenski«) značaj, dok su drugi imali etničku boju (str. 19). Tip žanra, prema Tolstoju, određuje izbor jezika — crkvenoslavenskoga ili narodnog, što vodi do diglosije. Međutim, zahvaljujući srodnosti između crkvenoslavenskoga i narodnih slavenskih govora, na području koje autor naziva *Slavia Orthodoxa* nastali su i mješoviti jezični izrazi. To se nije dogodilo na prostoru *Slavia Latine*, gdje je latinski dugo vremena zauzimao čitavu žanrovu ljestvicu, i zato usporio razvitak narodnih književnih jezika (str. 20—21). Iznimni je slučaj hrvatske slagoilaške sredine, koje je dvoina uključena u Slaviu Latinu i Slaviu Orthodoxu stvorila »... neophodne

pretpostavke, koje su poslije, nakon dva stoljeća, dovele do procvata slavenske renesanse na Jadranu« (str. 21).

Tolstoj smatra da je književna i čisto jezična situacija u (pravoslavnom — EH) slavenskom srednjovjekovlju sačinjavala neku vrstu »stupnjevita sistema« (ярусную систему) na potezu: »nadednički općeslavenski književni jezik« — »književni jezik [pojedinih] slavenskih narodnosti« — »narodna (plemenska) narječja«, i da je taj sistem uvelike bio »izomorfan« tročlanom stupnjevanju etničke svijesti između 1) osjeća pripadnosti konfesionalnom (pravoslavnom) makroarealu, 2) osjeća pripadnosti određenoj narodnosti (srpskoj, bugarskoj ili ruskoj), i 3) lokalne svijesti (novogradske, zahumske, braničevske i druge). U doba razvijenog feudalizma druga razina svijesti (prema autoru) raste, a treća slabi. Međutim situacija je bila drukčija u Slavena koji su se koristili latinskim kao »nadracionalnim« jezikom (str. 23).

Vjač. Vs. Ivanov nastoji opisati jezične odnose upravo u dijelu slavenskog svijeta u kojemu je došlo do prevladavanja latinskoga jezika. Dvije pojave osobito ga zanimaju: odnos između slavenskih jezika i kasnih vulgarnolatinskih govora, te uloga latinskog kao jezika crkve i kulture u zapadnih Slavena i dijelu južnih (str. 25). Prvi problem odnosi se na temeljne etničke kontakte. Naime, prihvativši postavku da se rastvorba praslavenskog jezika i prerastanje istočnih kasnolatinskih govora u romanska narječja kronološki podudaraju, Ivanov ukazuje na prisutnost tzv. otvorenih slogova i u praslavenskom (do gubitka poluvokala) i u protoromanskim narječjima. Takva sličnost mogla bi indicirati neki rani protoromanski utjecaj na praslavenski jezik, odnosno slavensko-romansku dvojezičnost. Međutim, na osnovi paralela iz drugih jezika s otvorenim slogovima (japanskoga i polinezijskog), Ivanov je sklon tezi o općem tipološkom (antropološkom) refleksu uslijed jezičnih dodira i miješanja (v. str. 26—27). U nastavku teksta, Ivanov prelazi na raspravu o ranim latinskim pozajmicama u slavenskom jeziku (npr. **sekura* < *securis*, križ < *crux*, *mъša* < *missa* i

druge) (str. 27—29). Autor zatim iznosi primjere o daljnjem utjecaju latinskog na dio slavenskih jezika (str. 29—33). Taj je utjecaj porastao nakon crkvenog raskola (str. 29). Autor također smatra da su latinski tekstovi, možda sve do 12—13 stoljeća, čitani heterografički. To znači da se pisalo na latinskom, a čitalo (npr.) na staročeškom ili staropoljskom (str. 30).

Idući tekst u zborniku — Litavrinov pregled razvitka bugarske etničke (samo)svijesti od zadnje četvrti 10. do kraja 14. stoljeća — prvi je u nizu tematskih priloga posvećenih pojedinim narodima »feudalnim narodnostima«. Osim za Slovence i polabske Slavene, za svaki narod dat je barem jedan (etno)historijski i jedan (etno)lingvistički prikaz.

Litavrin smatra da se samosvijest bugarske narodnosti pojavila (možda) već od prve četvrti 10. stoljeća. Njezin daljnji razvitak, ovaj autor dijeli na četiri etape: 1) od kraja 920-ih do godine 1018, tj. od pada Prvoga bugarskog carstva, 2) od 1018. do 1186 (vrijeme bizantskog gospodstva), 3) od 1186. do 1240-ih godina (uspon Drugoga bugarskog carstva), i 4) od 1240-ih godina do kraja 14. stoljeća (vrijeme feudalne razdrobljenosti i konačne propasti) (str. 36).

Prva etapa doba je učvršćivanja viših feudalnih odnosa, mada se država još uvijek oslanja prije na slobodno seljaštvo nego na privatnovlastelinske odnose (str. 38—39). Osim toga, u doba Petra (927—970) Bugarska proživljava duboku političku krizu: vladajući sloj podvaja se u dvije suparničke grupe, veleposjedništvo raste nauštrb slobodnog seljaštva, javlja se i heretički antifeudalni pokret bogumila. Zbog unutarnjih nemira vladajući sloj napušta aktivnu vanjsku politiku i sve se više približava Bizantu. Zatim, 970. u zemlju upada ruski knez Svjatoslav. Jugozapadni (makedonski — EH) krajevi, pod vodstvom komitopula (Aaron, Davida, Mojseja i Samuila), osamostaljuju se od središnje (bugarske) vlasti (str. 39—40). Slijedi pol stoljeća teških borbi: Svjatoslav zauzima Bugarsku i vodi otpor protiv Bizanta; 978. komitopoli dižu ustanak — slijedi uspon i propast Samuilove države (1018) (str. 39—40). Dakako, sve te borbe zahvalite su puk i prema

Litavrinu djelovale na etničku svijest (str. 40). Pa ipak, izrazi »Bugari« i »bugarski jezik«, kako se javljaju u tadašnjim izvorima, još su uvijek nejasna značenja i mogu se tumačiti kao politonimi: naime do 1018. narod je možda osjećao da govori osebnim (bugarskim) jezikom, no ta svijest nije još bila čvrsta (str. 41). Naziv »Bugarin« koristio se doduše i u krajevima koji više nisu bili unutar bugarske države, ali ne za Slavene uz donji tok Marice i u južnoj Makedoniji koji nikad nisu pripadali ni bugarskoj državi ni bugarskoj crkvi (str. 41—42). Što se tiče etničke svijesti u Samuilovoj državi, tu Litavrin odbacuje tezu o nastavku zasebnih slavenskih tradicija iz 7—9. stoljeća, ukazujući na upotrebu bugarskog naziva i protobugarskog naslova *kavhan* u Samuilovoj državi — mada on ne smatra da su svi slojevi stanovništva sačuvali osjećaj bugarske lojalnosti (str. 44).¹

U drugoj etapi prema Litavrinu — dakle za 170 godina bizantske vladavine — feudalni odnosi u Bugarskoj dostižu zrelost. Međutim, Bugarska je razdijeljena na tri pokrajine, članovi domaće dinastije i neki bojarji prisilno su iseljeni, u zemlju stižu bizantski vojni garnizoni, a svo više i srednje činovništvo postaje bizantsko. Ipak, bugarska crkva ostaje autokefalna, iako degradirana od patrijaršine na rang arhiepiskopije. Godine 1037. na čelo joj je došao Grk (str. 45—46). U takvim okolnostima dio plemstva i puka (ponajprije zbog feudalnih tereta) bio je uzrujan, što je na području Makedonije potaklo ustanke Petra Deljana i Georgija Vojteha (1040. i 1072). Narod istočne i sjeveroistočne Bugarske nije ustao, i to zbog četiri razloga (prema Litavrinu): istok je bio bliži prijestolnici Bizanta; radi se o graničnom pojasu s mnogim bizantskim garnizonima; činovnici su ovdje bolje postupali s pukom; zbog upada stepskih nomada 1020-ih i 1040-ih godina ljudi ovih krajeva tražili su bizantsku zaštitu (str. 51).

U bizantskom razdoblju došlo je i do rascjepa u bugarskom plemstvu. Jedan dio: tzv. Bugari »brinući se za poslove Romeja« — stvorio je tjesne veze s bizantskim plemstvom i počeo graditi svoj uspon na vjernom podaništvu caru. Ali i ti su ljudi zadržali

bugarska etnička obilježja (str. 48—49, 51). Štoviše, upravo je u bizantsko vrijeme pojam »bugarski jezik« (potisnuo naziv »slavenski jezik«. Tad su se počeli širiti i kultovi Ćirila i Metoda i drugih »bugarskih« svetaca. I uspomena o nezavisnom bugarskom carstvu cara Petra doživjela je svojevrstnu idealizaciju (str. 52). S druge strane, da bi ojačao svoju vlast, Bizant je prihvatio politiku postupne romejizacije bugarske crkve (str. 53—54). No takva politika imala je kontraefekt, jer se etnička samosvijest Bugara već previše razvila. Narod se etnički otudio od Grka, a iz redova smijenjenih svećenika potekli su herezijsari i vođe bogumilskih općina (str. 54—55). Ipak, prema Litavrinu, Bizant je imao neke uspjehe: dio plemstva stopio se sa carskom aristokracijom, a narodne mase razvile su hijerarhijsku samosvijest, koja se izrazila u zajedničkom nastupu s Grcima protiv agresija zapadnoevropskih križara 1096, 1147. i 1188 (str. 55).

Treća i četvrta etapa razvitka bugarske (samo)svijesti vezana je za povijest Drugoga bugarskog carstva. Prvo, nakon obnove državne samostalnosti 1186. sve carske zemlje i bizantska imanja prešle su u ruke bugarskih vladara. U zemlji se međutim vodila borba za vlast. Tek Kalojan (1197—1207) i Ivan Asen II (1218—1241) uspješe ugušiti otpor bojarja (str. 58). No situacija je na Balkanu bila izrazito složena od 1190. do 1241. Kad su križari 1201. zaposjeli Carigrad (EH), susjedne zemlje i države-nasljednice počele su se otimati za bizantskom baštinom. U toj borbi Grci su stvorili loš stereotip o Bugarima, dok su Bugari sa svoje strane prihvatili negativ-

¹ Treba reći da je za razliku od jugoslavenske znanosti strana historiografija većinom prihvatila mišljenje da je Samuilovo carstvo moglo nastati samo na bugarskim državno-pravnim tradicijama (Ljubomir Maksimović — predgovor knjizi: Elen Arveler. *Politička ideologija vizantijskog carstva*. Beograd: Filip Višnjić, 1988. str. 16—17). I doista — bez obzira kako će se problem riješiti — bugarski se naziv stvarno koristi u izvorima (v. С. Антоњак. »Македонија и Македонците« во средниот век«, *Гласник на Институтот за национална историја*, Скопје, 1972, XVI/1, str. 111—124). Naravno, državno-pravne tradicije i poticaje, pogotovu u trenucima općih previranja, ne isključuju složeniije transformacije u etnosu.

nu viziju i o Grcima i o »Latinima« (str. 60). Bugari su počeli sebe vidjeti kao dobar, gostoljubiv i pravovjieran narod, za razliku od hvalisavih, lažljivih i zlatoljubljivih Grka; razvili su i shvaćanje o uzvišenosti vlastite etnosocijalne zajednice nad drugima (str. 62). Ali već od sredine 13. stoljeća, ulaskom u četvrtu epohu Litavrinove sheme, uslijed jačanja veleposjedničkih odnosa i sve veće uloge vlastele i stranaca (trgovaca i najamnih vojnika), bugarska država počela se raspadati. Rubne kneževine postupno su se otcijepile (npr. Dobruđa sredinom 14. stoljeća) (str. 63—65). Ipak, Litavrin tvrdi da su se žitelji osamostaljenih kneževina dalje smatrali Bugarima (str. 64), i da je upravo u 13—14. stoljeću konačno prevladala svijest da Bugari imaju svoj vlastiti »bugarski jezik« (str. 65). Izraz »slavenski jezik« ostao je tek u nekim crkvenim tekstovima. Učeni slojevi možda su sačuvali neki općeslavenski osjećaj (str. 66). Bilo je i suosjećanja s patnjama Grka izloženih turskom udaru, i sa srpskom nesrećom na Kosovu (str. 67). Međutim nema sumnje, zaključuje Litavrin, da je u predvečerju osmanlijskog osvajanja samosvijest bugarske »narodnosti« [tj. posebna bugarska etnička svijest] — bila čvrsta (str. 68).

U idućem prilogu S. A. Ivanov posebice obrađuje jedan izvor koji pruža zanimljiv uvid u stanje bugarske etničke svijesti na početku bizantskog razdoblja. Riječ je o tzv. *Bugarskom apokrifičkom ljetopisu*, ili alternativno: *Skazivanju Izaije*. Taj je rad nastao negdje u trećoj četvrti 11. stoljeća, a napisao ga je vjerojatno neki monah (str. 70—71). Kako kaže Ivanov, *Bugarski apokrifički ljetopis* ne treba shvatiti kao povijest, nego kao pogled na povijest (str. 71). Upravo je u tome (mogli bismo dodati) njegova vrijednost za problem etničke svijesti. Za ljetopisca Bugari su već jedan narod. Ivanov tvrdi da više nema traga o razlici između (turkijskih) Protobugara i Slavena. Od prvih (protobugarskih) vladara spominut je Asparuh — pod imenom Ispor — no prvom pak bugarskom caru dato je izmišljeno ime Slav (str. 72). Postoji, doduše, stanovita aluzija na kumanjsko porijeklo Bugara, koju Ivanov —

čini se — previše apstrahira (str. 71—72).

Ljetopisac inače prikazuje Bugare kao izabran narod. Sam Bog navodno je odredio da Bugari nasele »zemlju Kavounskuju«, a ovamo ih dovodi Izaija, kao što je Mojsije doveo Izraeličane u novu domovinu. No biblijska paralela nije potpuna, jer Bugari (za razliku od Izraeličana) ne osvajaju svoju novu domovinu silom: Karvunsku zemlju navodno su opustošili Rimljani i Heleni, a ležala je navodno pusta 130 godina (str. 130). Pridajući Bugarima mesijansku ulogu, ljetopisac izražava bugarsko rodoljublje. Tako će i bugarski car Petar biti prikazan kao prvi opći vladar Bugara i Grka, iako se ne kaže da su Bugari zavladali nad Grcima. Još važnije, tekst nigdje ne spominje da je bizantski car Vasilije II pokorio Bugare. Svuda se pokušava prikriti bugarsko-romejski antagonizam (str. 74). Prema Ivanovu, ljetopisac koristi dva pristupa, ekumenizam i eshatologizam, da bi povezao ta dva suprotstavljena naroda. Ekumenizam počinje s Petrom, za čije vladavine izgleda da dolazi do neke konvergencije između pravoslavnih država. Eshatologizam, naprotiv, razvija se postupno. Poslije Ispora (Ispora) slijedi mitski vladar Izot i zatim Boris, pokrstitelj Bugara. Kako se tekst približava suvremenosti, u njemu ima sve više stvarnih događaja. No kada ljetopisac stiže do razdoblja nakon smrti Petrove, ton mu se resko mijenja. Umjesto epskoga i mirnog stila, ton mu postaje nervozan i stisnut (str. 75). On sve češće spominje apokalipsu: tekst se pretvara u proćanstvo, gdje nema više mjesta za ovozemaljske zlobe, za sukob Bugara i Grka. Povijest se osipa (str. 75—76). No zašto takav obrat? Ivanov nudi dva moguća razloga: prvo — godine 1092 (6600. od Postanka prema bizantskom kalendaru) očekivao se smak svijeta; drugo, ljetopis je nastao nakon dva neuspješna ustanka (1040—41. i 1072), na početku dugog razdoblja podređenosti kad je prevagnuo osjećaj bezizlaznosti. U takvoj klimi, tvrdi Ivanov, ideja o jedinstvu bugarskog naroda živi zajedno s idejom o lojalnosti Carstvu, ponos u domaću povijest se isprepliće zajedno s uvjerenjem o prven-

stvu religijskog nad etničkom, i pesimizam živi s nadom (str. 76).

Posljednji rad u bugarskom »bloku«, autora E. V. Češka, obrađuje međunosnos razvitka bugarskog jezika i etničke samosvijesti od 12—14. stoljeća. Autor polazi od ideja da povijest književnih jezika odražava etničku samosvijest, ali također i određene lingvističke situacije: odnos prema narodnim govorima i kontakt s drugim jezicima. Za bugarski narodni govor bitan je prijelaz od slavenske sintetske strukture na analitičku formu, uslijed intenzivnih kontakata s drugim narodnostima u razdoblju do 14. stoljeća (str. 78). Međutim, teško je istražiti taj pomak zbog gotovo potpune odsutnosti poslovne i svjetovne prepiske, i čuvanja arhaičnih crta u crkvenom jeziku. Stoviše u 12. stoljeću prestala je proizvodnja izvornih bogoslužnih radova (str. 78—79). Novo razdoblje u književnom stvaralaštvu, s trendom arhaizacije, počinje za vladavine Asena II (str. 81). Poslije, u vrijeme feudalnog raspada, u književni jezik prodiru i dijalektalne crte, uz gubitak nekih općeslavenskih osobina (str. 82). Posebno makedonsko narječje već je tada formirano (str. 83). Za carevanja Ivana Aleksandra (1331—1371), kad se središnja vlast u Trnovi ponovno učvrstila, prihvaćena su nova načela u prijevodima s grčkog. Za razliku od prijevoda iz prijašnjih epoha, kad se željelo postići razumljivost teksta, sada prevladavaju krajnje doslovni prijevodi (str. 88—89). Na kraju, Češko kaže da je od sredine 14. stoljeća, u uvjetima borbe pravoslavnoga svijeta protiv inovjernika-muslimana, osobit značaj dobila ideja o slavljenju pravoslavlja na jednom, svim Slavenima razumljivom jeziku, te da je vjerojatno to razlog za arhaizacije u trnovskoj školi Eufemija Trnovskog (str. 90).

»Procesi razvitka etničke samosvijesti u Srbiji i Bosni u 12—14. stoljeću« naslov je teksta E. P. Naumova. U njemu autor razvija tezu o nastanku srpske i bosanske feudalne »narodnosti« iz ranosrednjovjekovne srpske »narodnosti«. Prema Naumovu: interval od kraja 11. do 80-ih godina 12. stoljeća bilo je vrijeme slabljenja Srpskoga (Dukljanskog) kraljevstva i osamostaljivanja Raške, Bosne, Zahumlja i drugih zemalja... a »Pojava takva poli-

tičkog policentrizma na svem području Srbije [EH], i sve veće udaljšavanje Bosne od nje [...] moralo je prirodno dovesti do primjetnog oživljavanja osjećaja pripadnosti 'svojoj' zemlji, 'svojoj' kneževini (tj. protonarodnosti) — kao protutežu svijesti o jedinstvu srpske narodnosti i (još šireg) shvaćanja o jedinstvu slavenske porodice naroda« (str. 96).

Govoreći o izdvajanju Bosne i drugih područja iz srpske matrice, Naumov očito polazi od Porfirogeneta (koji je uvrstio Bosnu, Zahumlje, Neretljansku oblast i Duklju u red srpskih zemalja). Ipak, među piscima koji su tobože govorili o jedinstvenom srpskom narodu, on nabroja samo Anu Komnenovu, Ivana Kinama, Niketu Hionijata i zapadne povjesničare: Vilima Tirkog, Arnolda iz Lübecka, tzv. Ansberta (str. 97). U radu Kinama, Naumov nalazi i potvrdu o osamostaljivanju Bosne. Kinam naziva Bosnu »dalmatinskom zemljom« (tj. srpsku — dodaje Naumov), s vlastitim vladarom i narodom (ἔθνος) koji ima »... poseban način života i upravljanja« (str. 97).

U pogledu domaćih izvora, Naumov primjećuje da ih ima mnogo manje za povijest Bosne nego za povijest Srbije (str. 94—95). No u domaćim izvorima srpske etničke odrednice nisu uvijek iskazane. U *Ljetopisu popa Dukljanina* Naumov ne nalazi srpski (ni hrvatski) etnonim, već samo izraz »Slaveni« i lokalne nazive: Rašani, Travunjani, Srijemci i Bosanci (str. 98). Stoviše, ni povelje Nemanje i njegove braće, ne nazivaju domaće ljude Srbima, nego Slavenima, ili konkretno »Slavenima iz Zahumlja« itd. (str. 99). Zapravo, od kraja 12. do sredine 13. stoljeća srpski se etnonim rijetko pojavljuje (str. 100). Naumov to tumači time što su Nemanjići vladali etnički heterogenom državom, pa nisu htjeli suprotstaviti jedan narod drugome (str. 101). No u ispravi Kulina bana iz 1189. Kulin također govori uopćeno o žiteljima svoje »zemlje« i svoga »vladanja« — a ne o nekakvim Srbima! Naumov zato upada u kontradikciju (s obzirom na srpsku tezu) kada nakon te konstatacije kaže da je Bosna u to doba bila etnički razmjerno homogena (str. 103). U Bosni ništa nije smetalo da se koristi srpski etnonim, ako su

se ljudi na bilo koji način osjećali Srbima.

Doduše, srpski etnonim se zaista i javlja u Bosni u poveljama Mateja Ninoslava iz 1230—40-ih godina — mada nije jasno je li to bio povratak »tradiciji«, uslijed pritiska Ugarsko-hrvatskih kraljeva i razilaženja sa susjednim »inovjernim« (sic!) i »inovlasnim« Hrvatima, kako predlaže Naumov (str. 103—104), ili neka politička, pa čak i pisarska intervencija.

U svakom slučaju u drugoj polovini 13. stoljeća srpski etnonim koristi se sve češće u državi Nemanjića, dok se u (središnjoj) Bosni, koju Naumov tada vidi pod feudalnim vrhovništvom Ugarske, razvijaju lokalne odrednice identiteta (str. 105—106). Na početku 14. stoljeća, uključujući dijelova Bosne u Dragutinovo »Srpsko kraljevstvo« ojačalo je, smatra Naumov, njihovu »srpsku« svijest, dok se u ostaloj Bosni, nakon ekspanzije Šubićevih »... može pretpostaviti stvaranje predodžbi o jedinstvu slavenskog pučanstva Hrvatske i Bosne« (str. 107). Do promjene doći će pod Stjepanom II Kotromanićem, kad Bosna počinje nov uspon, kada u nju ulaze krajevi s različitim etničkim tradicijama, i kad se prvi put javlja etnonim »Bošnjani« (str. 108). Naumov misli da je taj etnonim potekao »s vrha«, iz banske kancelarije, te da se pokazao korisnim u doba rata između Bosne i Srbije (na početku Dušanove vladavine (108—109). Na kraju rada, ovaj će autor uokružiti svoje argumente tvrdnjom da je politika feudalnih vlasti u Bosni djelovala na zamjenu općeg srpskog etnonima novim nazivom »Bošnjani«, a zatim će ponuditi i širu tezu da su »feudalne narodnosti«, zbog veće uloge ideologije, kulture i više razine socioekonomske razvijenosti, općenito postale stabilnije i čvršće od svojih preteča (str. 115).

Ne isključujemo valjanosti Naumove šire teze, ali nažalost, odmah moramo reći da je »srpsko-bosanska« postavka u osnovi neprihvatljiva. Ne želimo međutim polemizirati s autorom, pogotovo jer je i on svijestan problematičnosti izvora kojima se služi. Osim toga, na njegovo viđenje utjecala je, očito, upravo jugoslavenska historiografija. S tim u svezi, u jednom od svojih posljednjih radova Nada Klaić o-

što je kritizirala suradnike koji su radili na prvom tomu *Historije naroda Jugoslavije* (Zagreb, 1953), a koji su Bosnu »neoprostivo« predstavljali u sklopu »srpskih zemalja u ranofeudalnom dobu« (do 12. st.), zamišljajući da »... tada postoji tobože 'srpski ple-menski savez' iz kojega se tobože Bosna izdvojila na početku XII st.« Prema Klaićevoj »... odavno smo preboljeli bajke koje su dopuštale Sloven-cima, Hrvatima i Srbima da i u ranom srednjem vijeku prikriju čitav jugo-slavenski prostor i tako brišu sve one 'oblasti' koje tobože nisu od doseljen-ja imale vlastiti politički razvitak.«² U te oblasti očito spada i Bosna, koja tek poslije, tijekom daljnjih etničkih procesa, postaje djelomično srpska, djelomično hrvatska, a djelomično ostaje (ili postaje ponovno) bosanska.

U idućem prilogu u zborniku, N. I. Tolstoj, nastavljajući raspravu o srednjovjekovnom srpskom etnosu, obrađuje etničku i kulturnu samosvijest Srba u svezi s razvitkom srpske pismenosti (književnosti). Doduše, u određivanju srpskog prostora u srednjem vijeku, Tolstoj (kao i Naumov na koga se ovaj autor poziva) polazi od Porfirogeneta, odnosno od teze da su srpska plemena nastanjivala ne samo Srbiju, nego i Paganiju (Neretljansku oblast), Zahumlje, Travunju, Duklju i Bosnu — premda je posljednja navodno stekla »stanovitu samostalnost« nakon smrti srpskoga (raškog — EH) kneza Časlava godine 960 (str. 119).³ Tolstoj ističe da je Srbija u prvom razdoblju bila pod utjecajem i Rima i Carigrada, ali da je latinska kulturna sfera prevladavala »prije svega u administrativnim odnosima« do 11. stoljeća (str. 118). Srbija se našla između dvaju konfesijskih područja, sve dok Nemanjin sin Sava nije osigurao autokrefalnost vlastite crkve. Autor kaže da je vladavina Nemanjića i razvitak srpske svijesti učvrstila srpsku crkvu (str. 121). Smatramo da je taj odnos u najmanju ruku morao biti obostran (EH).

² *Srednjovjekovna Bosna*. Zagreb: GZH, 1989, str. 24—25.

³ Zanimljivo je da autor ovdje ne spominje Rašku, osim u bilješki (str. 119) gdje brka i nezgrapno povezuje bosansku Ramu (u tekstu stoji Raša!) sa srpskom Raškom (iako je moguće da se ovdje radi o greški u prijepisu).

U svakom slučaju crkva je bila ključna za razvitak srpske pismenosti i jezika općenito. Tolstoj navodi stanoviše Jagića, Ivića i drugih da je već staroslavensko Marijansko evanđelje iz 11. stoljeća imalo srpske jezične crte (str. 120). Dalje u tekstu autor prihvaća Belićev stav da je 13—14. stoljeće bilo »središnje« za razvitak »srpsko-hrvatskog jezika« — ali da su bitne promjene u fonetici i gramatici nastale još u 12. stoljeću (str. 121—122). Tada dolazi i do većih razlika u narječjima i do ekspanzije štokavštine. Ipak, u književnom jeziku 12—13. stoljeća ima malo utjecaja govornih razlika, unatoč rane pojave »poslovne prepiske« na jeziku bliskom narodnom govoru (str. 122). U skladu s primjedbom koju je iznio u svom prethodnom prilogu, Tolstoj tvrdi da su razlike u pisanom jeziku, tj. veći ili manji utjecaj narodnog govora, ovisile o vrsti književnog žanra (str. 124). U Srba su posebnu etničku ulogu imali hagiografski tekstovi: žića nemanjićevskih i drugih domaćih svetaca (str. 124—125). Srpsku hagiografsku literaturu stvaraju samostanski skriptoriji, pretežno na raškom jezičnom standardu (str. 125).

U srpskom kontekstu, Tolstoj spominje i neke aspekte bosanske (pa čak i dubrovačke) jezične prakse, primjerice arhaičnost jezika Kulinove povelje (str. 123). Na samom koncu rasprave, Tolstoj ustvrđuje da Bosna i njezino pućanstvo — iako je imala vlastitu državnu tradiciju i posebne etničke crte — nije stvorila zasebnu samosvijest, već je sačuvala (sic!) srpsku (pravoslavnu) ili rimokatoličku (hrvatsku) samosvijest, a kasnije je razvila i samosvijest utemeljenu na islamu (str. 128).

Jasno, takva je formulacija sporna. Međutim, najveći je nedostatak u tome što autor stavlja bosanske (i dubrovačke) primjere u isti kontekst sa srpskima, što *sugerira* neodrživu Vučkovu jednadžbu između štokavštine i srpskog jezika. Tolstoj zapravo ne ulazi u definiciju pojma srednjovjekovnog »srpskog jezika«. Uostalom, srpski je prostor već u početku odredio prema Porfirgenetu! Pa ipak, u tekstu on govori čas o srpskom, a čas o srpsko-hrvatskom jeziku (ili »jezičnom masivu«), a sličnu će neodređenost za-

držati i u svom posebnom prilogu o hrvatskoj pismenosti i etničko-kulturnom identitetu.

Historijski aspekt problematike hrvatske etničke samosvijesti u razvijanom feudalizmu obrađuje O. A. Akimova.

Akimova prvo utvrđuje da su Hrvatsku na kraju 11. stoljeća sačinjavale tri jasno razlučene oblasti: Dalmatinska Hrvatska, Slavonija (Panonska ili Posavska Hrvatska), te gradovi i otoci Dalmacije. Zatim: »S likvidacijom samostalne hrvatske države...« kako kaže, dotad tek započet proces formiranja hrvatskog društva i hrvatske etničke samosvijesti bio je znatno usporen i izobličen u uvjetima strane ovisnosti (str. 130). U nastavku autorica iznosi stanovite pokazatelje o daljnjem razvitku u svakom od triju navedenih područja.

Za otoke i gradove Dalmacije karakterističan je razvitak komunalnih struktura i komunalne svijesti, uz zadržavanje razlike između »Latina« i »Slavena« (str. 131). Razvija se odnos prema prošlosti vlastitog grada, osjećaj zajedništva svih građana, koji se bez obzira nose li slavenska ili romanska imena označuju kao »Latini«, za razliku od »Slavena«, stanovništva izvan gradskih zidina, ili u gradu ali bez državljanstva. U očima građana stvaraju se stereotip »Slavena« kao neotesanaca, grubijana i eventualno lukavaca, što nadalje utječe na njihovu borbu za autonomijom protiv težnji okolnih hrvatskih feudalaca (str. 133—134). U tom antagonizmu, građani dalmatinskih komuna počinju evocirati bivše jedinstvo Dalmacije pod Rimskim i Bizantskim carstvom. Akimova to ilustrira primjerima antičkih osvrta u djelu Tome Arhidakona (str. 134). Ali Toma kaže i to da je Dalmacija nekada tvorila šire područje, skupa s Hrvatskom, i da su i hrvatski kraljevi nekad vladali nad Dalmacijom (str. 135). Dakako, prema Akimovoj, međunosi gradova i njihova zaleđa bili su takvi da nije moglo doći do pravoga neprijateljstva, bez obzira na suprotnosti »Latina« i »Slavena« (str. 136). Štoviše došlo je do »promedutočenih« poimanja »dalmatinske« i »slavenske« svijesti (str. 137). Pozivajući se opet na Tomu, autorica tvrdi da je njegova teza o svezi Hrvata s antičkim

Kurentima ili Koribantima — naime ideja o autohtonosti Hrvata u Dalmaciji — uvela predodžbu o istorodnom porijeklu svega življa Dalmacije i Hrvatske, koju su zatim humanisti 15—16. stoljeća razradili prema shemi o zajedničkom ilirskom porijeklu (str. 137—138).

Razvitak je bio drukčiji u hrvatskom zaleđu i Slavoniji. Akimova kaže da su se ovdje, od 12. stoljeća, pojavile zbijene plemićke rodbinske zajednice (общности), analogne zapadnoevropskim lozama (»linjažima«) (str. 140). U odsutnosti pravih političkih ustanova, pripadnost užim jedinkama, nadasve rodbinskim zajednicama, ali i teritorijalnim jedinkama, postala je osobito važna: u izvorima pojam *natio* pojavljuje se, primjerice, u odnosu na rod Gušića, Lapčane, žitelje Hlivna i otočane Paga (str. 141). Akimova se zatim osvrće na borbe i ekspanzije hrvatskih feudalaca: Krčkih kneževa, Bribirskih/Šubićevih, Kačićevih, krbavskih kneževa Kurjaković i cetinsko-kninskih kneževa Nelipčić (str. 141—143). Oblast Bribiraca — u vrijeme Pavla (od 1272. »bana Hrvata«) i njegova sina Mladina — ona vidi kao državu u nastanku, u kojoj već postoje staležni sabori »odličnika i plemstva Hrvatske«, pri čemu se kao sinonim za Hrvatsku javlja izraz »domovina« (*patria*). No ta »efemerna hrvatska država« nestaje nakon Mladinove smrti (1322) (str. 143). U idućem razdoblju, za vladavine Ludovika Anžuvina (1342—1382), u Hrvatskoj prevladava alternativno rješenje u vidu stvaranja plemićke federacije »pod egidom ugarskoga kralja«: osniva se »savez dvanaest plemena Hrvatske« a Dalmacija se pod Ludovikom spaja s Hrvatskom (poslije poraza Venecije 1358) (str. 144—145). U to vrijeme, tvrdi Akimova, kao znak buđenja hrvatske samosvijesti stvara se legenda o pogibiji kralja Zvonimira i tekst *Pacte Convente* (str. 145—146).

S druge strane, autorica smatra da je teško odgonetnuti kakva je u to vrijeme bila etnička svijest na sjeveru — u Slavoniji. No sasvim je moguće, kaže ona, da se razlika shvaćala prije svega na jezičnoj razini, jer su Dalmatinska Hrvatska i [srednjovjekovna] Slavonija područja nastanka čakavštine, odnosno kajkavštine (str.

147). Stanovit pokazatelj o samosvijesti u Slavoniji, Akimova nalazi u opaski Petra Ranzana iz 15. stoljeća, koji je zapisao da se ovdajnji narod naziva *Savones* (ne *Sclavones*), a svoju zemlju Savoniju (dakle Posavinu) (str. 147). Osim toga, u odlomku tobožnjeg ljetopisa Ivana Goričkog iz 14. stoljeća, u kojemu se tvrdi da je mađarski kralj Stjepan I dao Slavoniju Hrvatskoj kao miraz kćeri Krešimira IV, zaručnici Stjepanova sina, Akima vidi ne samo prougarski motiv (ideju o iskonskoj svezi s Ugarskom) nego i naznaku historijskog osmišljavanja sveza Slavonije s Hrvatskom (str. 147—148, 150). Inače, opisujući razvitak u Slavoniji, Akimova spominje velik značaj domenijalnih imanja (za razliku od situacije na jugu), stjecanje političke autonomije (statusa kraljevine) na početku 13. stoljeća, značaj sveslavonskog sabora u Zagrebu 1273, razvitak slobodnih kraljevskih gradova u kojima su osobito gospodarsku ulogu imale neke strane skupine, te uspon feudalnih rodova (Gisingovaca, Pektara, kneževa Moslavačkih i Babonića) gotovo u isto vrijeme (13—14. stoljeće) kad je došlo do uspona plemićkih loza i u Dalmatinskoj Hrvatskoj (str. 148—150).

U cjelini uzevši može se reći da je izlaganje Akimove prihvatljivo. Istina, naziv Dalmatinska Hrvatska, što ga autorica koristi za područje između obalnih gradova i Gvozda, nije najbolji. U razmatranom razdoblju to je područje Hrvatske u političkom smislu, a Dalmacijom se smatraju samo gradovi i otoci od Kvarnera do Albanije. Međutim, ozbiljniju primjedu imamo u pogledu autoričine upotrebe spomenutog odlomka o prijelazu Slavonije iz ugarske u hrvatsku vlast. Naime, oko datuma i autorstva tog izvora dugo se vodila rasprava u hrvatskoj historiografiji. Neki povjesničari ne prihvaćaju da je taj »odlomak« nastao u 14. stoljeća, iz pera Ivana Goričkoga.⁴

O hrvatskoj pismenosti (književnosti) i etničko-kulturnom identitetu, kao

⁴ Nada Klaić drži da ga je sastavio njegov pronalazač Baltazar Adam Krčelić kako bi dokazao nasljedno pravo Marije Tereze na hrvatske zemlje (v. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb: Globus, 1990. str. 393—395).

što smo već najavili, prilog je napisao N. I. Tolstoj.

Tolstoj prvo sažima hrvatsku rano-srednjovjekovnu prošlost: učvršćivanje kršćanstva u Hrvata između 7—8. do početka 9. stoljeća, utjecaj dvaju crkveno-administrativnih središta, samostalnost hrvatske države u 10—11. stoljeću, orijentaciju na Rim (str. 152—153). Religiozna pripadnost bila je navodno »... u cijelom nizu slučajeva i jedina oznaka dijeleći Hrvate od istoplemenih i u osnovi apsolutno istojezičnih Srba« (str. 153). Pa ipak, ta u osnovi netočna (za srednji vijek *anahrona*) tvrdnja, ne smeta Tolstoj da prihvati gledište da je kajkavština izvorno bila bliža slovenskome nego srpskom jeziku, da su razlike između tri »srpsko-hrvatska« narječja starije od razlika između bjeloruskog i ruskog jezika (i narječja), i da je hrvatski etnički areal općenito bio raznolikiji od srpskoga — što se dakako odrazilo na razvitak hrvatskoga književnog jezika (str. 154—155). U nastavku, Tolstoj iznosi više primjera o razvitku glagoljaska književnosti (str. 154, 156—159), a zatim ukazuje na slučajeve upotrebe hrvatske ćirilice, i na rano (14. stoljeće) korištenje latinske grafije u hrvatskim tekstovima (str. 159—161). Sve u sve, smatra autor, autoritet glagoljaska pismenosti u 12—14. stoljeću bio je veći od književnog prelića tekstova pisanih ćirilicom ili latinicom (str. 161). Nadalje, upravo je među glagoljašima nastala legenda o porijeklu solunske braće iz Solina, »od roda Dioklecijana i pape Kaja«, koja ipak nije spriječila glagoljaše — a kasnije Marulića — da prihvate (usto) i predaju o sv. Jeronimu kao tvorcu glagoljice (str. 161—162). Za Marulića Jeronim bijaše Slaven (str. 162). Tolstoj zaključuje da legenda o sv. Jeronimu nije samo uzvisila ugled glagoljice nego je isto tako potvrđivala tezu o autohtonosti Slavena (Hrvata) u Dalmaciji, i tako utjecala na »ilirsku« kulturno-političku struju u Dalmaciji u 16. stoljeću. Taj »ilirizam«, prema ovom autoru, imao je isti duh kao poljski »sarmatizam« (str. 163).

Prelazeći na posljednji južnoslavenski etnos obrađen u zborniku, V. K. Ronin i Vjač. Vs. Ivanov obrađuju problematiku etničke samosvijesti u Slo-

venaca. Prvi autor tretira povijesni dio rasprave, a drugi jezičke aspekte.

Za Ronina, čuvanje etničke svijesti preko tisuću godina nakon prekida vlastite državnosti svojevrsni je »slovenski fenomen« (str. 165). No i prije toga prilike su bile složene. S tim u vezi, autor rekapitulira da su dva različita slavenska vala, sa sjevera i jugoistoka, naselila unutarnji Norik i istočne Alpe sredinom i krajem 6. stoljeća, stvarajući nejedinstven etnojezični sklop, čiju su heterogenost povećali i ostaci zateženog romaniziranog kelto-ilirskog življa (str. 166). U toj smjesi ostaci antičkih središta možda su igrali stanovitu organizacijsku ulogu. Naime, u 7. stoljeću, oko ruševina drevnog Virinuma, nastaje tzv. »civitas Carantan«, čiji će knez proširiti svoju vlast sjeverno od Karavanke, po gornjem toku Drave, srednjem Insu i srednjem Muri. Povezivanjem manjih plemenskih kneževina, na tom se prostoru stvara neka vrsta natplemenske zajednice, za tim svojstvena »karantanska« arheološka kultura, i oko godine 800. — naddijalektni »kulturni jezik« [Ronin se ovdje poziva na E. Prunča]. U izvorima toga vremena govori se o »Slavenima koji se nazivaju Karantancima« (str. 166).

Prema Roninu, budući da se karantanska protunarodnost prvo nije mogla osloniti na jedinstvene jezične i kulturne tradicije, osnova »karantanske« samosvijesti bio je osjećaj privrženosti Karantinskoj kneževini i njezinoj vladajućoj dinastiji (str. 167). Ipak Karantanija nije obuhvatila sav prostor alpskih Slavena: franački pisci razlikovali su Slavene između Insa i Bečke šume od Karantanaca, a jedna zasebna slavenska etnopolitička zajednica, u početku pod vlašću Avara, nastala je na jugu, na području Kranjske (Carniole). Poslije, pošto su Karantaniju 820-ih godina zaposjeli bavarski kneževi, karantanski naziv gubi značaj etnonima. U izvorima sve više prevladava opći latinski naziv *Sclavi* (ili njem. *Windische*). Karantanija tada postaje samo politička oznaka, iako se 870-ih i 890-ih godina ona širi i na nova područja između Bavarske i niže Panonije (str. 169). No česte promjene administrativnih granica u 9. i 10. stoljeću, uz crkvenu razdiobu između Salz-

burške biskupije i Akvilejske patrijaršije, spriječila je razvitak bilo kakve čvrste provincijske samosvijesti. Naposljetku, u 11—12. stoljeću, Karantanija se raspada na zasebne carske zemlje: Korušku (koju su potonji pisci povezivali sa samom Karantanijom), Štajersku, te Kranjsku i Goričku marku (str. 168—179).

Među faktorima koji su djelovali na alpske Slavene u stoljećima nakon ulaska u Karolinško (Njemačko) carstvo, Ronin prvo spominje sudbinu slaven-skog plemstva. U 9—10. stoljeću slavenski velikaši činili su već samo dio vladajućeg sloja Karantaniji (str. 170). U etnopsihološkom pogledu postali su bliski Nijemcima, što se najbolje vidi (smatra Ronin) u preuzimanju njemačkih osobnih imena. Slavska imena u višim slojevima postala su iznimna u 11—12. stoljeću, i vrlo rijetka 13—14. stoljeća. Doduše, ponekad su ljudi sa stranim imenima nosili i oznaku svog porijekla: npr. Sifridus Slauus u Štajerskoj, Leonardus Sclafu u akvilejsko-tolminskom plemstvu (1244), i Ot[to] Windischman na početku 14. stoljeća. Slavska imena duže su se zadržala u srednjim i nižim (zavisnim) slojevima, no u 11—12. stoljeću, s početkom masovne njemačke ruralne kolonizacije, perspektiva asimilacije postala je stvarna i među njima (str. 171). Strani utjecaj bio je dakako vrlo snažan u gradovima, Ronin prenosi primjer da su Mlečani na početku 15. stoljeća izjednačili ljubljanske trgovce s »ostalim Nijemcima« (*alii Teuthonici*) (str. 176).

S druge strane, na održavanje etničke samosvijesti među alpskim Slavenima djelovale su (najprije) posebne pravne tradicije: u ranom 11. stoljeću spominju se, primjerice, slavenski svjedoci (*Slauenice institutiones testes*). Osim toga, crkva je do 11. stoljeća poštivala slavensko pravo plaćanja desetine u fiksnom omjeru, a ne prema veličini uroda — tzv. »desetinu po slavenskom običaju« (*decima secundum conseuetudinem Slavorum*). Poslije, s masovnim priljevom njemačkih kolonista u zemlje alpskih Slavena i završetkom procesa feudalizacije, pravne razlike između etničkih grupa nestaju. Ipak, posebni slavenski pravni običaji zadržali su se na goričkom području do 14. stoljeća (str. 172). Još važnije

u pogledu etničke svijesti, sve do 1414 (kad su ga ukinuli Habsburgovci) na Gosposvetskom polju u Koruškoj obavljao se stari karantanski obred ustoličenja mjesnog kneza. Obred se obavljao na slovenskom jeziku (str. 167, 174, 177). U svakom slučaju, različiti motivi: običaji, jezik i narodna kultura — omogućili su alpskim Slavenima da sačuvaju osjećaj »sebe« (»mi« — str. 175). Pritom uspomena na slavenstvo Karantanije, tvrdi Ronin, ostala je tako živa da je i njemačko plemstvo Koruške u 15. stoljeću, boreći se za povlastice unutar Carstva, zatražilo status kneževine za Korušku, jer da je ona, u biti »slavska zemlja« (str. 177).

Pa ipak, do 15. stoljeća svijest o sebi kao o jedinstvenom i osobitom narodu ustupila je mjesto, prema Roninu, »zemaljskoj« (provincijskoj — EH) samosvijesti (str. 177—178). Tek će poslije, u doba reformacije i velikih seljačkih buna, kaže autor, »slavska« samosvijest dijela puka naći svezu s uspomenom, sačuvanom u vladajućih slojeva, o slavenstvu jugozapadnih habsburgovskih zemalja, i tako pokrenuti dug proces formiranja *slovenske* (EH) narodnosne, i zatim tim nacionalne samosvijesti (str. 178).

Slovensku problematiku zaokružuje kratak osvrt Vjač Vs. Ivanova (stranica i pol) o jezičnom razvitku. Autor ukazuje, uz ostalo, na bliskost protoslovenskog jezika protoslovačkoj zapadnoslavenskoj skupini (str. 178).

Idući tematski »blok« u zborniku, i drugi po opsegu, obrađuje problematiku češke samosvijesti u razvijenom srednjem vijeku. Kao i u bugarskom »bloku«, češkom etnosu posvećena su tri priloga. B. N. Florja komentira razdoblje od 12. do početka 14. stoljeća, G. P. Meljnikov drugu polovinu 14. stoljeća, i G. P. Neščimenko jezičnu situaciju od 12. do 14. stoljeća.

Pozivajući se na ljetopis Kozme Praškog, s prijelaza 11. u 12. stoljeća, i na druge tadašnje izvore, Florja utvrđuje da je samosvijest čeških viših slojeva u 12. stoljeću bila vezana za ideju »češke zemlje« i za pojam domovine. Takva predodžba o »narodnosti i državi« našla je odraz u štovanju »svetih zaštitnika« (Václava, Vojtjeha i drugih), u autostereotipu o »junaštvu Čeha« (*fortitudo Bohemorum*), i u predodžbi

da Česi imaju prava oružjem u ruci braniti svoje interese iako bi ih ugrozio sveterimski car (str. 183—184). Međutim, potonji sadržaj nije još podrazumijevao slavensko-njemački sukob (str. 184). Kao objektivan znak češkog identiteta u 12. stoljeću, Florja navodi i svijest o »češkom« jeziku (str. 185).

Češka je inače u 12. stoljeću feudalno podijeljena, ali ne toliko kao drugi krajevi u tadašnjoj Evropi (ili npr. Poljska u idućem stoljeću) (str. 184). U relativnom pogledu ostala je jedna od najvećih zemalja u Evropi, poprimivši općeevropski značaj kad je kralj Přemysl II Otakar u 13. stoljeću prisvojio i austrijske zemlje (str. 184—185). Od početka 13. stoljeća, uslijed krize u Svetome Rimskom Carstvu, češki kralj, kao izborni knez, stekao je i veću moć da utječe na zbivanja unutar Carstva (str. 186). Česi su tada usvojili predodžbu o svome osobitom mjestu u Evropi. Za vrijeme Přemysla II, Česi stvaraju sliku o sebi, analognu njemačkom pojmu *sancta natio* ili *natio christianissima* (str. 187). Štoviše, Přemysl poziva i poljske kneževe da se ujedine s njime u »trajni savez i prijateljstvo«, kako bi ih on mogao zaštititi od svih neprijatelja, uključivši »šizmatike« (istočne Slavene) (str. 188). Florja tvrdi da kralj nije imao mnogo uspjeha u tome, ali da je njegova politika ipak utjecala na razvitak češko-poljskih odnosa (str. 188).

Etnička struktura čeških zemalja također je doživjela promjene. Još u 11—12. stoljeću postojala je židovska manjina, uglavnom zaokupljena trgovinom. No budući da su ostali izvan sociopolitičkog poretka (i zavisni o kraljevskom fisku), Židovi nisu privukli na sebe veću pozornost (str. 188). Poslije, od druge polovine 12. i u 13. stoljeću, u zemlju su počeli pristizati cisterizijski i premonstratski redovnici, čija je svijest bila okrenuta prema središtima tih korporacija u njemačkim dijelovima carstva. Također u 13. stoljeću, u borbi protiv feudalnih zasebnosti, češki kraljevi počeli su darivati prava njemačkim gradskim kolonistima: gradovi su postali posebne samoupravne jedinice, a pojmovi »građanin« i »Nijemac« uskoro su se poklopili (str. 189). Ipak, međuetnički sukobi najprije su izbili u samostanima. Kao ilustraciju Florja spominje pismo

koje je opatica Třebničkog samostana u Sleziji uputila jednome rimskom kardinalu, u kojemu se žali da se u poljskim i češkim zemljama naseljava previše njemačkih redovnika i da su domaći monasi prisiljeni otići *ad extraneas nationes* (str. 190).

Godine 1276, u uvjetima postupno rastućih vanjskih i unutrašnjih otpora, Přemysl II izgubio je austrijske zemlje (str. 191). U to vrijeme, kaže Florja, nastao je tzv. Manifest — u kojemu češki kralj, ukazujući na krvnu i jezičnu bliskost Poljaka i Čeha, preklinje ta dva naroda da se združe za borbu protiv Nijemaca (str. 191). Međutim, budući da je Přemysl poticao njemačku kolonizaciju, i oslanjao se na njemačke (osobito brandenburške) kneževe u borbi za Austriju, nije vjerovatno da je ikada izdao takav Manifest. Florja prihvaća stav češkog povjesničara J. Šuste da je Manifest odražavao gledišta češke intelektualne elite oko kraljevskog dvora (ali ne samog kralja) (str. 192).

Nakon smrti Přemysla 1278, brandenbuški markgrof Oto postao je regent za vrijeme maloljetništva Václava II (str. 192—193). Nastavljač Kozmine kronike opisao je to razdoblje pod naslovom »Povijest zlih godina«. Glavni neprijatelji u tom tekstu nisu (samo) Brandenburžani, nego »Nijemci« (*Theutnici*) svih nacija (*diversarum nationum*). Ljetopisac hvali praškog biskupa Tobjiaša što ih je istjerao iz zemlje: Nijemci su se navodno razišli kao dim, kao šišmiši na jutarnjoj zori. Međutim ljetopisac se nije okomio na njemačke koloniste već nastanjene u Češkoj, nego na vojske brandenburškog markgrofa, koje su tobože stigle »radi grabeži« (str. 193).

Florja zaključuje da se u to vrijeme u Čeha stvorio stereotip Nijemaca kao agresora (str. 194). Stoga se češko plemstvo počelo udruživati, pa je Václav II bio prisiljen tražiti njihovu privolu u svim bitnim pitanjima. Nakon 1306, kad je dinastija Přemyslovića izumrla, moć čeških velikaša još je više porasla. Zato kad je Jan Luksemburgovac, sin sveterimskog cara, naposljetku sjeo na prijestolje, morao je obećati plemstvu da neće dati strancima ni dužnosti, ni imanja u Češkoj (str. 196). Ipak, novi kralj pogazio je riječ. Oslonio ke na pomoć oca i na najam-

nu vojsku vitezova iz Njemačke. A u toj dramatičnoj situaciju — kaže Florja — nastao je tzv. Dalimilov ljetopis, prvi književni rad na češkom (str. 196).

Dalimilov ljetopis jasno ističe stav da Češka ima pripadati samo Česima. U zemlji nema mjesta za druge etnose. Nijemci su prikazani kao opći neprijatelji. Jedini način da Češka bude sigurna nalazi se u potpunom izgonu tuđinaca. Silu koja bi to mogla izvesti, Dalimil vidi u savezu svjetovnih feudalaca (tzv. *obec ili země*). No ipak, borba nije smijela ostati samo na protjerivanju tuđinaca. Česi su morali čuvati svoj jezik i običaje, a Dalimil kritizira one plemiće koji su usvojili strane novine (viteška nadmetanja i igre na sreću) (str. 199). Inače Dalimil koristi pojam *jazyk český* općenito kao oznaku za češki narod, jer za njega (kaže Florjan) jezik je glavno obilježje svakog naroda, i gubitak jezika znači gubitak etničke pripadnosti (str. 200).

Florjan prihvaća ocjenu da je Dalimilov ljetopis bio usmjeren protiv politike Jana Luksemburgovca, i da je kao takav odražavao nastojanje srednjih i malih čeških plemića, koji nisu idealizirali domaće velikaše, ali su bili spremni pružiti im pomoć protiv njemačkih savjetnika Luksemburgovca (str. 200—201). Daljna zbivanja navodno potvrđuju raširenost stavova izraženih u ljetopisu. Naime, kad je Jan Luksemburgovac pošao na Rajnu da skupi vojsku kako bi slomio otpor čeških feudalaca, u zemlji se proćulo da kani protjerati sav narod. Dotad zavedeni češki baruni brzo su se združili pod lozinkom: »Bolje je mrtav, nego istjeran iz vlastite domovine« (str. 201). Protunjemačko raspoloženje našlo je mjesto i u crkvenom vrhu. Međutim, smatrajući da će u borbi između kralja i plemstva stradati narod, 1317. biskup je pozvao »barune« da se pomire s kraljem (str. 202). Prema Florji, vrh češke crkve zapravo nije prihvaćao postavku da je njihov sukob s kraljem borba za »češki narod« (str. 203).

U zaključku Florja kaže da je samosvijest Čeha na rubu 13—14. stoljeća poprimila neke opće crte i kod svjetovnih i kod crkvenih feudalaca — poput osjećaja ugroženosti od Nijemaca i stava da Česi moraju postati gospodari u vlastitoj zemlji — iako da

su te dvije skupine različito zamišljale konkretno rješenje problema, te različito ocjenjivale svoje vlastite uloge u češkoj povijesti (str. 203).

Etničku samosvijest Čeha u idućem razdoblju, tj. u drugoj polovini 14. stoljeća, opisuje S. P. Meljnikov. To je inače razdoblje procvata Češke pod Karlom IV, kad je Češka postala središtem Svetoga Rimskog Carstva, i kad se u zemlji obnavlja tradicija iz drugog dijela 13. stoljeća o njezinoj osobitoj misiji (str. 205). Ljetopisci ističu da je Karl stvorio sveučilište u Pragu kako bi uzvisio Češku nad ostalim *partes Alemanie* (str. 206). Prema zamisli, sveučilište je osnovano i radi »časti i blaga« Češkog kraljevstva i njegovih žitelja, i radi svega kršćanskog svijeta (str. 207). Inače u doba Karla IV Češka je (barem) dvojezična. Ravnopravnost češkoga jezika bila je utvrđena Zlatnom bulom, kojom je kralj (svetorimski car) naredio da svi kneževi izbornici imaju učiti svoje sinove »slavenskom govoru... jer da u Carstvu žive mnogo naroda (str. 206).« No kralj se odrekao ideje »Češke za Čeha«: a u hijerarhiji srednjovjekovne svijesti, etnička samosvijest bila je — prema Meljnikovu — integrirana u sistem »državnog patriotizma«, koja je sa svoje strane ušla u koncepciju *Pax Christiana universalis* (str. 207).

Meljnikov kaže da je porastao interes vladara za češke državno-pravne (u biti povijesne — EH) tradicije (str. 208). Prvo je dvorski ljetopisac Marionol izradio »rodoslovlje« Čeha, u kojem je prikazao Čeha i druge Slavene kao potomke Jafeta, i dakle rođake Gala (Francuza), Grka i Italaca (str. 206). Zatim je tzv. Kronika Pulkave podrobnije opisala češko porijeklo. U tekstu se nastanak različitih jezika (dakle naroda) vodi od rušenja Babilonskog tornja. Već se tu javlja etimologijska teza da su Slaveni dobili naziv od riječi »slovo« (A takž od slova... nazváni jsú ti lidé Slověně). Nadalje, praotac češkog naroda, imenom Čeh, navodno je stigao iz Hrvatske nakon što je ubio nekog velmoža. Od njega se zatim udaljio njegov brat (ili prijatelj) Leh, praotac Poljaka (str. 208). U kasnijem komentaru iz 1397. Jan iz Golešove iznio je tvrdnju da su Česi »rodom i jezikom od Hrvata... i da je zato [naš] češki jezik po porij-

Prema Meljnikovu, priča o Čehu nastala je u Dalmaciji, ali je tek u Kronici Pulkave urodila idejom o slavenskom srodstvu. Ta ideja nije ostala ograničena samo na katoličke Slavene, već je uključila i druge. Kao ilustraciju Meljnikov spominje pismo Karla IV srpskom »despotu« Dušanu, u kojemu kralj govori o »zajedničkom rodnom jeziku«, i hvale »plemenit slavenski govor« (str. 208). S druge strane, ukazujući na podređen položaj mitškog Leha naspram Čeha, Meljnikov smatra da je Karlo IV imao potcjenjujući stav prema katoličkim Poljacima. No sveža s (katoličkim — EH) Hrvatima dobila je službenu potvrdu. Naime, kako je poznato, 1347. Karl IV upravo je iz Hrvatske (»pradomovine« Čeha) pozvao benediktince glagoljaše u praški samostan Emmaus. Emauški samostan navodno je imao veliko značenje za češko društvo; u njemu se razvio kult isključivo slavenskih svetih patrona, a zahvaljujući njegovu djelovanju (kaže Meljnikov) Česi su se počeli osjećati ne samo kao dio Slavena, nego kao glavni njihov dio (str. 210).

U službenoj ideologiji Karla IV nije bilo mjesta za prethodnu češko-njemačku opoziciju. Međutim, Meljnikov tvrdi da se plemstvo (šljahta) dalje držalo načela »Češka za Čeha« (str. 210). To se odrazilo i u nazivlju. Pošto se latinski izaz Bohemia proširio na sve stanovnike zemlje, Česi su se počeli označavati kao *puri Bohemi* ili *veri Bohemi* (str. 210—211). Pozicija domaćeg plemstva našla je izraza još početkom Karlove vladavine u zakonu *Majestas Carolina*, u kojemu je kralj odredio da svi dužnosnici u kraljevstvu (osim ako bi bili postavljeni po kraljevoj milosti) moraju znati češki (str. 211).

Sredinom 14. stoljeća došlo je do promjena etničkih odnosa i u gradovima. Krenuo je proces čehizacije gradova. Strukture etničke i socijalne stratifikacije nisu se više podudarale, jer se češki živalj počeo pripajati u obrt i gradski patricijat, a dijelovi njemačkog življa postupno su pali u redove gradske sirotinje. Tako su se pojavili pretežno češki gradovi, a u Pragu Nijemci su činili manjinu već do kraja 14. stoljeća. No Meljnikov tvrdi da se etnički sukobi u gradovima nisu

pojavili sve do husitskog razdoblja. Prekid imigracije iz Njemačke, priljev življa sa sela, i neke mjere vlasti djelovale ku na asimilaciju Nijemaca (str. 213). Doduše do sukoba je ipak došlo 1384. na Praškom sveučilištu, i to zbog specifične podjele sveučilišta na četiri nacije, pri čemu su Nijemci vodili glavnu riječ u tri nečeške nacije (str. 214). Inače, zaključuje Meljnikov, osobitost Čeha, bez paralela s drugim Slavenima u to vrijeme, bila je uloga u izgradnji etničke samosvijesti koju je imalo gradsko stanovništvo i praška inteligencija (povezana porijeklom s građanstvom, sitnim plemstvom i nižim svećenstvom) (str. 214—215).

Jezičnoj situaciji u Češkoj u 12—14. stoljeću sistematično je pristupio G. P. Neščimenko. Autor prvo opisuje dvije jezične sfere u tadašnjem Češkom društvu. Tzv. »sfera A« pokriva »službene«, odnosno »više« jezične funkcije (ponajprije kulturne i upravno-pravne) (str. 219—221), dok komunikativna »sfera B« pokriva neslužbeno, neobavezno i svakodnevno općenje (str. 223). Autor tvrdi da se u sferi A do 11. stoljeća rabi staroslavenski jezik, a od 11. do 13. stoljeća latinski, uz upotrebu češkog kao »usmeni kulturni idiom«, i široku primjenu njemačkog na dvoru (str. 220—221, 226). U sferi B uglavnom se koriste različiti oblici usmenoga češkog govora (područna narječja), a u gradovima naddijalektalni govori (gradski *koiné*), i njemački izričaj (str. 226). U tom sklopu, češki jezik prolazi razne razvojne etape. Najraniji tragovi češkog govora potječu iz 8—9. stoljeća. U idućoj fazi češki se koristi kao pomoćni jezik za vjerku pouku (tj. kao »usmeni kulturni idiom«) — a zatim, u drugoj polovini 13. stoljeća, češki se pojavljuje, uz latinski, u upravi (str. 210). Prema Neščimenku, češki književni standard ubrzo je postignuo polifunkcionalnost i razmjerno visok stupanj unificiranosti također zbog izvanlingvističkih faktora (kompaktnog i gusto naseljenoga etničkog prostora, aktivne gospodarske, političke i upravne integracije oko Praga, rane konsolidacije čeških zemalja, rasta gradova, i aktivnih međuetničkih dodira) (str. 222). Nadalje, korištenje češkog u književne svrhe djelovalo je na demokratizaciju stvaralaštva: svjetovne su teme porasle

naspram vjerskih, a svjetovni feudalci preuzeli su vodstvo u kulturi (str. 227). Nešćimenko također spominje da je za Čehe uvijek bio svojstven brižan odnos prema svom jeziku (str. 229). Na kraju, autor kaže da je tijekom 14. stoljeća ugled češkog književnog jezika toliko porastao da se proširio i među Slovake i Poljake, da bi zatim stimulirao razvitak njihovih »etničkih jezika« (str. 232—233). Važnu ulogu u tome izgleda da je igralo Praško sveučilište (str. 233).

Tri autora (A. I. Vingradova, G. P. Melnikov i V. P. Šušarin) sastavili su idući prilog, posvećen problemu stvaranja etničke samosvijesti u Slovaka.

Iako se etnonim »Slovák« prvi put javlja 7. rujna 1444. — i to u odnosu na jednog čovjeka! — autori kažu da je proces stvaranje slovačke narodnosti zacijelo počeo mnogo prije (str. 232). Dio predaka Slovaka živjelo je u Velikoj Moravskoj. U povijesnim izvorima stanovnici te zemlje bili su označeni kao »Sclavi«, ili (na slaven-skom »Slověne«, a autori smatraju da je taj etnonim vjerojatno bio i njihov samonaziv. Autori nadalje smatraju da se općslavenski naziv mogao zadržati i poslije, budući da je raspad velikomoravske države prekinuo proces pretvaranja moravskog politonima u etnonim. Inače, velikomoravske tradicije počele su igrati [novu] značajnu ulogu u razvitku slovačke samosvijesti tek od 17. stoljeća (str. 233).

Autori drže da je rano uključivanje područja buduće Slovačke u Ugarsko kraljevstvo bila »objektivna pretpostavka« za pretvaranje slavenskog substrata u slovačku narodnost (str. 234). Međutim, iako je to područje ostalo ostalo slavensko i dalje, ono nije nikada u ugarskom razdoblju tvorilo jedinstvenu upravnu cjelinu (str. 234—235). Pa ipak, autori nalaze neke moguće indikacije o (ranij) samosvijesti predaka Slovaka. Prvo, u jednom tekstu s kraja 1100. o borbi protiv poganstva u Ugarskoj, opisane poganske običaje navodno odgovaraju slavenskim, a ne mađarskim obredima (str. 237). Drugo, još jedan izvor dijeli ugarske podanike na »rod Ugara« i na »rođene u Ugarskoj« (dakle, nemađarske podanike) (str. 237). Treće, jedan tekst iz doba Andrije II, o dolasku njemačkih kolonista u selo Zebehele u

Estergomskom kapitolu, pravno razlučuje Ugare (Mađare), »Sclave« i Nijemce (str. 238). Autori tvrde da je i pripadnost različitom gospodarsko-kulturnom i društvenom tipu jasno razlikovala pretke Slovaka od Mađara: prvi su bili pretežno seljaci, dok su Mađari posjedovali sve feudalne staleže (str. 238—239). Preci Slovaka imali su tek omanju skupinu sitnih i srednjih feudalaca, koja se, osim toga, sve više pomadarivala (str. 239). Dodatni pokazatelj o samosvijesti predaka Slovaka (ovaj put u odnosu na Čehe), autori vide u anonimnom djelu *Zgode Ugara*, napisanom na dvoru Bele III. Tekst razlikuje Čehe od »njitranskih Slavena« (str. 241). Na identitet budućih Slovaka djelovala je i njemačka kolonizacija. Opisujući kako su Nijemci osnivali gradove na području Slovačke, autori kažu da je prvi međuetnički sukob između »Sclava« i Nijemaca izbio 1381. u Žilini. Nakon intervencije kralja Ludovika I, Slaveni su stekli povlastice i paritet u gradskom savjetu (str. 242). Što se tiče samonaziva tih Slavena, autori prihvaćaju gledište da su preci Slovaka, sve do 15. stoljeća, označavali sebe nazivima na korijenu *sloven-* i misle da porijeklo etnonima »Slovák« treba još istražiti, iako je moguće da je nastao na Praškom sveučilištu, a u svakom je slučaju prije zabilježen u češkim izvorima nego na području Ugarske (str. 243).

Tekst o jezičkom aspektu etničke problematike Slovaka napisao je L. N. Smirnov. Smirnov prvo konstatira zapadnoslavensku osnovu slovačkog jezika (str. 245—246), i zatim prihvaća postavku da su slavenski živalj i (razrodna) narječja Velike Moravske tvorili etnojezičnu bazu češke i slovačke narodnosti (str. 246). Pozivajući se na slovačkog jezikoslovca R. Krajčoviča, autor kaže da su tzv. južnoslavenski u srednjoslovačkim narječjima ostaci praslavenskih elemenata iz doba kad je dio zapadnoslavenske dijalektne oblasti bio u dodiru s južnoslavenskom dijalektalnom zonom (str. 248). Razlike između istočnoslovačkih i zapadnoslovačkih govora s druge strane, navodno su odraz različitih selidenih valova: zapadno i istočno područje bilo je naseljeno ranije, i to sa sjevera i sje-

veroistoka, dok je središnje područje naseljeno gotovo jedno stoljeće poslije s juga i jugoistoka (str. 248). U nastavku, Smirnov govori i o jezičnom dodiru s mađarskim govorima. Budući da je staromađarski pozajmio stanovit broj slavenskih državnopravnih izraza, autor preuzima gledišta (E. Paulinyja) da je slovački govor, u 10. i na početku 11. stoljeća, morao ući i u više slojeve ugarskog društva, među kojima je bilo i predstavnika slavenskih feudalnih rodova (str. 251). Poslije, u 14. i 15. stoljeću, u Slovačkoj se proširio češki književni jezik, i to kao posljedica jačih mađarsko-čeških i slovačko-čeških veza, te zbog potrebe za jedinstvenim naddijalektalnim standardom. Tada se razvio i mješoviti jezik, između razgovornoga slovačkog i književnog češkog, no uglavnom je ostao ograničen na češke doseljenike (str. 252). Inače književni slovački nastao je tek u 18. stoljeću (str. 253), iako se prvi neknjiževni slovački tekstovi pojavljuju već potkraj 15. stoljeća (str. 254). Takav zakašniji razvitak ipak ne znači, za Smirnova, da Slovaci prije nisu bili svjesni sebe: njihova samosvijest nastala je na relaciji »mi« — Slaveni i »oni« (Mađari, Nijemci), kao i u usporedbi s drugim Slavenima (Česima, Poljacima, Ukrajincima) (str. 253). Prema ovom autoru, u epohi feudalizma slovački jezik ispunjavao je neopohnu »etnosignalizacijsku funkciju« (str. 254).

Etničku samosvijest Poljaka u razvijenom feudalizmu (12—14. stoljeću) obradio je Ja. D. Isaević.

Ključno vrijeme za Isaevića jest razdoblje feudalne razdrobljenosti koje je prema poljskoj predaji počelo 1138, nakon smrti Boleslava Krivoustog. Poljska etnička svijest razvijala se u borbi za ponovno ujedinjenje zemlje u 13. i u prvom dijelu 14. stoljeća (str. 256). Dakako, dva čimbenika donekle su sačuvala ideju o jedinstvu: prvo — krakovski knez bio je smatran sve do 1227. vrhovnim princepsom Poljske, drugo — sva je zemlja ulazila u jedinstven okvir Gnjezdanske nadbiskupije (str. 257).

Najbolji primjer razine poljske samosvijesti u to vrijeme Isaević vidi u *Poljskoj kronici* na latinskom jeziku Wincentyja Kadlubeka, kapelana krakovskog kneza (str. 257). U uvjetima

rastućeg njemačkog pritiska, Wincenty osuđuje njemačku »zlobu«; on naziva Nijemce »skakavcima«, te reducira feudalnu agresiju na opća karakterna obilježja Nijemaca (str. 258). Prema Isaeviću, njegove riječi svjedoče da je u Poljskoj tada bio raširen stereotip o njemačkom ratniku, kao moćnom, visokom i mnogobrojnom neprijatelju, u željeznom oklopu (str. 258). No Wincenty je također opisao Ruse (šizmatike) kao divlje i krvožedne. S druge strane, ljetopisac idealizira Poljake (str. 259). Mijenjajući u korst Poljaka događaje o kojima je pisao rimski povjesničar Justin, Wincenty prikazuje prošlost Poljske kao povijest države koju nikada nije pokorio germanski car. Preci Poljaka (Vandali ili Lehiti) tobože su iskonski stanovnici zemlje. Oni su navodno osvojili golem prostor od Danske do Grčke. Pod kraljicom Wandom (s prijestoljem u Krakovu) Poljaci su navodno razbili »tiranina Lemana« (Allemana), i nakon njezine smrti nanijeli poraze Aleksandru, Krasu i Cezaru. Poljska je tako postala ravna Rimskom carstvu, a u njezine granice ušla je ne samo sva Slavija, nego i susjedne (inoetničke) zemlje. U svemu tome, ciklus legendi o Kraku (ili Grakhu), osnivaču Krakova, i kraljice Wande, imao je za cilj utvrditi prvenstvo grada Krakova (str. 260).

Isaević zaključuje da je politički ideal Wincentyja bilo ujedinjenje poljskih kneževa pod vlašću krakovskog kneza. Međutim, Wincenty tobože nije uvidio da feudalna razbijenost šteti zemlji u obrani od Njemačkog Carstva. Njegova gledišta, prema Isaeviću, odražavala su stupanj samosvijesti vladajućih slojeva (str. 263). Dakako, izvori iz 12. stoljeća gotovo ne pružaju indikacije o svijesti običnih vitezova, a kamoli seljačkih i nižih gradskih slojeva, no Isaević misli da opisi borba protiv vanjskih agresora ukazuje i na aktivno sudjelovanje narodnih masa u obrani domovine (str. 261—262). Kao bitan znak promjene etničke svijesti, on izdvaja prvi spomen izraza »poljski jezik« u jednoj ispravi iz 1210 (str. 262). Ipak, uspon gospodarskog života u nekim područjima (Šleziji, Maloj i Velikoj Poljskoj) doveo je do separatističkih težnji i do pokušaja pojedinih feudalaca da u svoju korist skrenu pokret za ujedinjenje. Sve se to zbivalo uz pritisak

njemačkih, osobito brandenburških vladara. Njemačka agresija i zatim mongolska najezda izazvala je otpor Poljske, ali Isaevič dodaje da su poljski feudalski stvarali pomutnju, praveći zbog vlastitih interesa ustupke Brandenburžanima (str. 262).

Kao u Češkoj, mogli bismo reći da je njemačka kolonizacija bitno utjecala na razvitak poljskog identiteta. S tim u vezi, Isaevič prvo kaže da je u ranofeudalnoj Poljskoj bilo malo stranaca, osim nešto vitezova, klerika i obrtnika što bi ih vladari pozvali sebi, i koji su se brzo asimilirali (str. 262—263). Zatim, na kraju 12. i u početku 13. stoljeća kolonisti iz Njemačke počeli su osnivati sela u Šleziji. Porastao je i priljev vitezova i klerika iz Njemačke, a u prvim desetljećima 13. stoljeća u Šleziju i Malu Poljsku stigle su skupie njemačkih trgovaca i obrtnika. U to vrijeme nisu postojali povoljni uvjeti za integraciju feudalaca njemačkog porijekla s mjesnim plemstvom. Inače usred 13. stoljeća najveći gradovi Poljske bili su organizirani po njemačkom pravnom uzoru, a u drugoj polovini istoga stoljeća Nijemci su počeli osnivati gradove i sela i u predgorju Sudeta. Tako je prostor Niže Šlezije postao jezično mješovit, s time da su gradovi postali gotovo sasvim njemački (str. 263).

Između ostalog, pošto su njemački kolonisti odbijali plaćati desetinu poljski crkveni krugovi postali su osobito osjetljivi na raseljavanje Nijemaca. Kao primjer Isaevič navodi jedan izvor iz Šlezije koji zabranjuje novoselcima da prihvate u svoje redove Nijemce (str. 263). Optužbu da njemački kolonisti ne poštuju post i odbijaju plaćati desetinu iznio je 1248. eparhijalni sinod u Wroclawu (str. 264). Poslije, na općepoljskom sinodu u Lenčici 1285, poljski biskupi uputili su žalbu rimskoj kuriji da je *gens Teutonica*, »provalivši« u Poljsku, zauzela mnoga mjesta, te da su njemački kneževi zaposjeli poljske zemlje, otrgnuli ih od Poljske i pripojili Carstvu. Kao izraz osjećaja opće ugroženosti, Isaevič izdvaja tvrdnju poljskih biskupa da će doći do istrebljenja (*exterminacio*) poljskog naroda, ukoliko mu rimska kurija ne pomogne. Lenčički sindod također je prihvatio mjere za zaštitu poljskog jezika (str. 264). Dakako, još od 1230-ih godina,

poljska je crkva u prepisci s kneževina, razvijala ideju o Poljskoj kao zaštitnici katoličanstva od šizmatika (istočnih Slavena) i pogana (Litavaca i Mongola) (str. 266—267). U isto vrijeme, Brandenburžani i Teutonski red opravdavali su svoju agresiju izlikom da Poljaci djeluju zajedno s poganima, i da su i sami »polupogani« (str. 267).

Konačno na prijelazu iz 13. u 14. stoljeća, proces ujedinjenja Poljske ušao je u završnicu. Prvo se 1295. okrunio velikopoljski knez Przemysl II. No ubrzo je umro (str. 267). Zatim su 1300. velikopoljska vlastela izabrala za kralja češkog dinasta Václava II Přemyslovica. Uskoro je došlo do razočaranja (str. 267—268). Na kraju je malopoljski knez Vladislav Lokietek učvrstio svoju vlast u Velikoj Poljskoj, i 1320. uzeo kraljevski naslov. Izvan njegova kraljevstva ostala je Mazovija, jedan dio Šlezije koji je i dalje priznavao češkog vladara, i Gdańsko primorje (od 1308—1309. u rukama Teutonskog reda) (str. 268).

U sporu oko krune, Isaevič kaže da je njemački patricijat Krakova podržavao češkog kralja, i to ne samo iz etničkih razloga, nego i zato jer je u jedinstvenoj češko-poljskoj državi vidio jamstvo gospodarskih veza između Praga, Wroclawa i Krakova (str. 269). Željeli potom dovesti Jana Luksemburgovca na prijestolje, vođa krakovskog patricijata, Albert, digao je 1311. ustanak protiv lokieteka (str. 269—270). Ta pobuna ojačala je protunjemačko raspoloženje. Isaevič to ilustrira primjerom iz *Pjesme o vojtu Albertu*. U pjesmi sam Albert navodno kaže »Mene je narav dovela do toga, jer je Nijemcima svojstveno da kamo god stignu nikome se ne počinjavaju... Prvo se vladaju pokorno, no uskoro udaju svoje kćerke, žene se domaćim [djevojkama] i tako stječu veze« [nadalje] — čim im se pruži prilika, Nijemci lišavaju vlasnike sela njihovih dohodaka (str. 270). Isaevič smatra da je pjesmu možda napisao neki Čeh, no da ona vjerojatno odražava gledišta feudalaca i velmoža okupljenih oko Lokieteka (str. 270). Uostalom, i drugi izvori toga vremena ocrnjuju Nijemce. Jedan govori o »nepravdnosti i vjerolomstvu« Nijemaca koji su tobože radi mržnje ubili Przemysla II (str. 272). Još jedan kaže da su krakovski građani ustali protiv Lokieteka »mučeni bezumljem njemačkog

bijesa«, a njemački križari tobože su napali Lokieteka (1331) jer su željeli »istrijebiti poljski jezik« (*exterminare ydyoma Polonicum*) (str. 273).

Ideja o slavenstvu također se pojavljuje u tadašnjim izvorima. Kroničar Dzerzve, preuređujući rad Wincentyja, opisao je porijeklo Poljaka i Slavena od Jafeta (str. 273). Nadalje, u tzv. Velikopoljskom ljetopisu kaže da su tri brata, Leh, Rus i Čeh, potekli iz Pannonije od kneza Pana (ili alternativno od oca Slava). Velikopoljski ljetopis nudi neke podatke i o Srbima i Bugarima, ali za razliku od drugih izvora tvrdi da su i Slaveni i Nijemci potekli od dvojice braće (str. 274). Ipak, autor kudi šlezijskog kneza Boleslava Rogatku, jer je prvi pozvao u zemlju Nijemce, a s druge strane hvali velikopoljskog kneza Boleslava, jer je pomogao pomorskog kneza u borbi protiv Nijemaca (str. 275).

Na kraju svog rada, Isaevič kazuje kako je borba za ujedinjenje Poljske zahtijevala stanovit stupanj etničke svijesti, ali da je isto tako i sam pokret za ujedinjenje dao snažan poticaj za razvitak samosvijesti (str. 276). Ta etnička svijest (prema Isaeviču) zacijelo je zahvatila sve socijalne sile, jer da se i puk nije uključio u borbu protiv strane ekspanzije bilo bi nemoguće održati Poljsku u razdoblju razdrobljenosti, i zatim osigurati suverenitet ujedinjene države (str. 278). Kao nosioci »državnog« patriotizma pojavili su se, u prvom redu, feudalci i gradski patrici (sic!), no ti feudalci (dodaje autor) često su iskorištavali etničke protivnosti da bi potisli svoje rivale po staležu koji bijahu stranci. S druge strane, seoski puk razvio je »običnu« (sic!) etničku svijest, a njihov osjećaj pripadnosti državi i dinastiji bio je povezan s njihovim nadama da će ih monarh zaštititi od zlorabe feudalaca (str. 278).

Jezičnu problematiku u Poljskoj u 12—14. stoljeću obradila je S. M. Tolstaja. Već na početku teksta autorica ukazuje na tijesnu svezu između jezika i etničke svijesti (izraz *jezik* u smislu »naroda«), iako pritom upozorava na potrebu razlikovanja jezične svijesti kao dijela etničke svijesti od jezičnih pojava neovisnih od te svijesti (str. 280). U nastavku, Tolstaja se osvrće na pojavu dvojezičnosti, tipičnu za sav sla-

venski svijet u srednjem vijeku (str. 280—281). U konkretnom poljskom primjeru, narodni jezik počeo je narušavati monopol latinskoga u 12—13. stoljeću, i to kao pomoćni jezik (*langue auxiliaire*) za tumačenje crkvenih tekstova (str. 282). Naime latinski jezik, iako je udovoljavao svim religijskim, državnim i kulturnim potrebama srednjovjekovne Poljske nije mogao postati usmeni jezik (str. 283). Inače, prvi pisani spomenici na poljskome potječu iz 14. stoljeća (str. 284). Doduše autorica tvrdi da arhaičnost jezika upućuje na mogućnost prijepisa sa starijih predložaka (str. 285). S obzirom na porijeklo poljskoga književnog jezika, Tolstaja smatra da je nastao pretežno na osnovi velikopoljskih govora, u uvjetima kad je država prvih Pjastovića aktivirala međuregionalne kontakte, i tako pokrenula proces stvaranja nadijalektalnih jezičnih forma. U razdoblju feudalne razjedinjenosti taj se proces usporio, ali se nije mogao zaustaviti (str. 291). Naposljetku, za vladavine Kazimira Velikog, s proširenjem kulturnih slojeva poljskog društva, poljski je jezik preuzeo dio funkcija latinskoga, a jezično-integracijski procesi (započeti u državi prvih Pjastovića) nastavili su svoj tok u Krakovu (str. 291—292). Tolstaja spominje utjecaje latinskoga, češkog, njemačkog i (eventualno!) staroslavenskog jezika na razvitak poljskoga književnog standarda (str. 293—295).

U posljednjem tematskom prilogu u zborniku autori V. K. Ronin i Vjač. Vs. Ivanov razmatraju neke aspekte etničkog identiteta polabskih Slavena u razdoblju od 9. do 14. stoljeća. Kao i u prethodnoj analizi slovenske etničnosti, Ronin obrađuje povijesni, a Ivanov jezični dio ove problematike.

Slaveni koji su nekada nastanjivali prostor između Labe (Saale) i Odre nisu ostavili vlastitih izvora o sebi, ali suvremeni njemački pisci označili su polabska plemena kao slavenska, a također su zabilježili postojanje velikih nadplemenskih zajednica »Sorba«, »Obodrita«, »Ljutića« i drugih. Ronin smatra da su te zajednice u 9-10. stoljeću bile na putu da se pretvore u »ranofeudalne narodnosti« (str. 297). Nadalje, prema njemu, može se pretpostaviti da su konfrontacije sa zapadnim susjedima u 9—12. stoljeću stvori-

li neku slavensku svijest u protuteži prema »Nijemcima« (str. 298). No i nakon uključanja u Njemačko carstvo Slaveni su dugo sačuvali etničku posebnost (str. 298). Upravne podjele u istočnim njemačkim markama preslikavale su podjele slavenskih plemenskih zajednica, a ostali su i neki etnonimi (npr. Srbi ili »Sorbi«, točnije /EH/ *Serbjia*) (str. 299). Osim toga, još u 11. stoljeću prevladavala je slavenska antroponimija. Međutim, sa svakim novim pokoljenjem povećao se broj kršćanskih i njemačkih osobnih imena (str. 300). Situacija se općenito promijenila s početkom masovne njemačke kolonizacije u 12—13. stoljeću. Slavenški kneževi primili su kršćanstvo, uzeli njemačka imena, te sklopili rodbinske i prijateljske veze s njemačkim i danskim plemstvom. Tako su ispali iz »rodovsko-vjerskog« sistema svojih poganskih suplemenika. Usljebile su pobune puka protiv kneževa — primjerice među Obodritima 1120-ih godina (str. 301).

Ronin spominje više pojava koje su u idućem razdoblju djelovale na etničku zbilju i samosvijest polapskih Slavena. Prenosimo samo neke: 1) otpor protiv kolonizacijskih planova feudala (iako su sudjelovali u kolonizaciji, Slaveni su je osjećali kao izgon iz zavičaja; str. 301, 305); 2) politika vlastitih kneževa (zbog duge suradnje s Nijemcima slavenski kneževi gubili su mogućnost da zaštite svoje supremenike — str. 301; mecklenburški knez Pribislav naselio je Slavene oko svoje prijestolnice, no njegov sin Henrik Borvin I vidio je veću ekonomsku korist u dolasku njemačkih kolonista — str. 302); 3) gubitak prijašnjih etnonima (poslije 1200. umjesto etnonima Obodriti, Wagri i sl., šire se opći nazivi *Sclavi* i *Wende(n)*, te područno-političke oznake tipa »Mecklenburžani« i »Brandenburžani« — str. 303); 4) vjerski sukob i napredovanje kršćanstva (str. 303—304); 5) posebne pravne norme (npr. specifične slavenske regulative u pogledu crkvene desetine, svjedočenja u parnicama i upotrebe jezika na sudu — str. 305—308); 6) stvaranje slavenskih ulica i četvrti u gradovima (str. 309), i 7) tzv. »slavenski paragraf« (statutarno isključenje Slavena iz nekih gradskih cehova — str. 309).

Otpor i etnički konfliktivne situacije zacijelo su učvrstili identitet dijela Slavena, iako je opći razvojni splet zapravo vodio do njihove asimilacije (odnosno ponijemčenja).

Među faktorima asimilacije Slavena u Polablju, Ronin izdvaja zapadnu kolonizaciju, uvlačenje slavenskih sela u jedinstvenu feudalnu strukturu, završetak kristijanizacije, sve veći značaj njemačkog jezika na sudu i u upravi, porast mješovitih brakova, i »slavenski paragraf« (koji je »objektivno prije ubraza nego usporio taj proces«). Ali bez obzira na brzinu toka, Ronin tvrdi da je veći dio nekada slavenskog područja izmijenio svoj etnički izgled tek u 15—16. stoljeću (str. 311).

Opisujući jezik tog nekada slavenskog područja, Vjač Vs. Ivanov prvo precizira da su narječja Slavena između Labe i Odre pripadala dvjema sasvim različitim skupinama: polapskoj skupini (bliskoj lehitskim, poljsko-pomorskim narječjima) i specifičnoj srpskolужиčkoj skupini (str. 311). Ipak, po fonetskim obilježjima i polapski i srpskolужиčki govori vežu se za zapadno-slavenske jezike (str. 312). Osim toga, do 17—18. stoljeća polapski (i lužički) govori poprimili su i neke crte iz njemačkog jezika (npr. analitički pasiv s pomoćnim glagolom *vārdōt* — od njem. *Werden*) (str. 313). Ivanov također ukazuje na zanimljivu podudarnost u dijelu leksika između lužičkih, bjeloruskih i ukrajinskih narječja, s jedne strane, i lužičkih i zapadnih »srpsko-hrvatskih« narječja s druge strane. Zbog tih veza O. N. Trubačev predložio je tezu o »sekundarnoj okcidentalizaciji lužičkih narječja«. Očito prihvativši smisao te teze, Ivanov zaključuje da se lužički jezici [tj. gornjolужиčki i donjolужиčki — EH] mogu promatrati kao periferijalna grupa koja je postupno ušla u jezičnu vezu s polapskim i drugim lehitskim narječjima, i tako se priključila zapadnoslavenskoj jezičnoj oblasti (str. 314). Takva pretpostavka inače ima važne implikacije za historijsku analizu slavenskih migracija (EH).

Naposlijetku stičemo i do zaključnog poglavlja u zborniku: »Neka opća opažanja«. Napisali su ga odgovorni urednici Litavrin i Ivanov.

Prema sažetku Litavrina i Ivanova, na slavensku samosvijest u razmatra-

nom razdoblju djelovali su neki opći faktori. Prvo, u uvjetima feudalne razdrobljenosti radikalno su se izmijenili uvjeti života — prava feudalaca znatno su porasla, dok je masa slobodnih seljaka sve više upadala u položaj zavisnosti. Drugo, u raznim trenucima, slavenske zemlje doživjele su politički uspon i moć, ali i stranu dominaciju. Zatim, kao posljedica njemačke (gradske i seoske) kolonizacije, porasli su međuetnički dodiri, osobito u Češkoj i Poljskoj. A njemačka, odnosno grkobizantska, mađarska ili talijanska ekspanzija, zaostriila je etničku situaciju u većini zapadnih i južnih Slavena. Etnička su se područja nekih Slavena (Hrvata, Slovenaca, Poljaka i Polabljana) suzila. Neki Slaveni nestali su asimilacijom (Polabljani). Drugi su dugoo ostali pod stranom vladavinom (precima Slovenaca i Slovaka). Zadnji opći faktor bila je podjela slavenskog svijeta između istočne (pravoslavne) i zapadne (katoličke) struje kršćanstva (str. 318—319).

Svi autori u zborniku, kažu Litavrin i Ivanov, naglasili su da njihovi izvori omogućuju raspravu prvenstveno o samosvijesti vladajućih vrhova (str. 320). Razlike između njih i narodnih masa zacijelo su postojale ne samo u socijalnim i političkim pogledima nego i u etničkoj svijesti. Ipak, sudjelovanje i feudalaca i običnih pučana u borbama protiv stranog gospodstva pruža neku indicaciju o etničkoj samosvijesti »širokih narodnih masa«. Pritom, feudalno je plemstvo i svećenstvo vršilo ulogu »čuvara i propagatora ideje etnopolitičkog jedinstva naroda«. Međutim Litavrin i Ivanov kažu da su neki pripadnici tih grupa pokazivali ravnodušnost prema etničkim interesima svojih sunarodnjaka, dajući prednost strancima (str. 321). Takvi su se našli (navodno) u plemstvu Polabljana, među precima Slovenaca, u Hrvata vezanih za ugarske tradicije, i među drugim Slavenima. U tu skupinu spadaju i Bugari »brinujući se za poslove Romeja« (str. 322). Sve je ovisjelo o datim okolnostima. Litavrin i Ivanov zaključuju da se najčvršća etnička svijest razvila među srednjim i malim plemićima (str. 322).

Inače, zbog specifične hijerarhije etničke samosvijesti u srednjem vijeku, »političke« i u užem smislu »etničke«

komponente nisu se međusobno isključivali, već su se nalazile u različitim odnosima na različitim stupnjevima »skale« od vladajuće elite do običnih podanika (str. 323—324).

S obzirom na problem feudalne razdrobljenosti, Litavrin i Ivanov kažu da se o tome može govoriti samo u uvjetno u slučaju Hrvata i Srba, jer u njih ova pojava nije uslijedila zbog »ekonomske rajonizacije« i napretka feudalne privrede, nego je bila povezana s političkim policentričnom iz prethodnog razdoblja, i utjecajem vanjskih sila (str. 324). No u češkom slučaju, njemački pritisak navodno je održavao feudalni raspad. Razlike koje su se pojavile između službene ideologije i ideologije češkog plemstva i građanstva prije se mogu objasniti u staležno-političkoj sferi i u svojevrsnom položaju Češke u Carstvu, nego u feudalnoj razdrobljenosti (str. 324—325). Utjecaj feudalne razdrobljenosti na etničku samosvijest (navodno) je najmanje primjetljiva u Bugarskoj. Cijepljenje historijskih područja Makedonije od Bugarske, Litavrin i Ivanov ne vide u feudalnim razmircama nego u vanjskim sukobima Bugarske sa susjednim državama. Izvori iz 13—14. stoljeća, prema njihovu mišljenju, ne ukazuje na neku posebnu samosvijest stanovnika u područjima koja je Bugarska izgubila. Međutim, u zaključku oni navode i gledište da je poseban slavenski jezik, različit od bugarskoga, nastao u Makedoniji već u 12. stoljeću (str. 329).

Što se tiče općeslavenske svijesti, autori zaključka smatraju da se ideja o slavenskom jedinstvu očuvala među obrazovnim elitama nekih slavenskih zemalja u 9—11. stoljeću, i da je i poslije jačala. Ali tu ideju ne treba »apsolutizirati«. Ona se (navodno) javljala u graničnim područjima (između Poljaka i Čeha, Hrvata i Srba, Srba i Bugara) (str. 330). Specifične okolnosti — očito etnički kontakt i raspad vlastitih okvira (EH) — djelovali su na razvitak slavenske samosvijesti među precima Slovenaca i Slovaka, i u Polabskih Slavena (str. 331—333). Naprotiv, kod Čeha i Poljaka, ideja o slavenstvu razvila se ne zbog raspada nego zbog jačanja vlastite (narodnosne) svijesti (str. 333). Osim toga, Litavrin i Ivanov kažu da se kod

nekih naroda, usporedo s predodžbom o slavenskom, oblikovao pojam o vlastitom narodu kao »najboljem« ili »bogarizacijom«. Nastali su i negativni stereotipi o susjedima (takoder i o drugim Slavenima) (str. 335). U dalmatinskim gradovima, jaka »komunalna« samosvijest, a ujedno i osjećaj srodnosti sa susjednim Slavenima, rezultirala je ne u sveslavenstvu, nego u postavci o istom »ilirskom« porijeklu građana i stanovnika zaleđa (str. 336—337).

Sažimajući argumente lingvističkih priloga uvrštenih u zborniku, Litavrin i Ivanov specificiraju da su autori tih priloga obradili i one aspekte jezika koji su ostali izvan sfere svijesti (str. 336). Ključna tema bila je funkcionalna diglosija, odnosno homogena i heterogena dvojezičnost. Potonja je prevladavala na području Slavije Latine, mada je ovdje bilo izuzetaka. Naime, u jezičnom pogledu, autori lociraju Hrvate između Slavije Latine i Slavije Orthodoxe, dok u pojavi slavenskog obreda u praškom samostanu Emmaus vide potvrdu da se proces dijeljenja slavenskog svijeta na dvije »konfesijsko-jezične zone« još nije dovršio (str. 343).

Na samom kraju zbornika, Litavrin i Ivanov rekapituliraju neke nove komponente koje su utjecale na slavensku samosvijest u feudalnom razdoblju. To su 1) nastanak samostalnih slavenskih jezika; 2) porast svijesti o »feudalnoj narodnosti«; 3) porast vjerskih faktora u hijerarhiji duhovnih etničkih vrijednosti; 4) slabljenje ideje o etničkom jedinstvu unutar jedne države uslijed feudalne razdrobljenosti, odnosno strane dominacije; 5) rast uloge pismenosti i obrazovanih ljudi, i 6) stvaranje mnogo većih, čvršćih i stabilnijih »feudalnih narodnosti« u razvijenom feudalizmu, nego u ranofeudalnom razdoblju (str. 347—348).

I eto, iznijeli smo osnovne teze, rasprave i zaključke iz knjige *Razvitak etničke samosvijesti slavenskih naroda u epohi zrelog feudalizma*. U prikazu nekih priloga iznijeli smo manje ili više kritičke primjedbe. Drugdje, gdje nismo uočili sporne teze, uglavnom smo saželi raspravu. Htjeli smo, naime, što potpunije preslikati izloženu građu (čak i kad je bila poznata), jer smatramo da je analiza etničnosti u razvijenom feudalizmu bitna ne sama za sebe, nego i za razumijevanje suv-

menih procesa. Među inim, postavka o hijerarhizaciji etničke samosvijesti, i problem etničkih odnosa u »univerzalnim« državama poput Bizanta ili Svecorske, dobivaju danas novu relevantnost u novim (dakako, drukčijim!) uvjetima ujedinjavanja Evrope. Zato smo se i odlučili na duži prikaz!

Emil Heršak

Silvo Devetak

MANJINE, LJUDSKA PRAVA, DEMOKRATIJA

Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje, 1989.
340 str.

Studija Silva Devetaka predstavlja genezu razvoja međunarodne zaštite nacionalnih manjina s aspekta međunarodnog prava i međunarodnih odnosa, kao i razmatranje novih tendencija u međunarodno-pravnom tretiranju prava i položaja nacionalnih ili etničkih manjina, s posebnim osvrtom na ulogu Organizacije ujedinjenih nacija na tom planu.

U prvom poglavlju *Nesređeni međunarodni odnosi — nužnost akcije na unutrašnjem i međunarodnom planu*, govori se o međuetničkim odnosima kao osjetljivom političkom pitanju. U općem osvrtu riječ je o pojavi modela »nacija-država« i povijesti modernog nacionalizma kao ideološkog pokreta u kapitalističkim i socijalističkim zemljama, te tzv. zemljama u razvoju. Nakon toga autor analizira specifičnu problematiku etničkih ili nacionalnih (autohtonih) manjina s težištem na razradi uzroka oživljavanja etnosa, među kojima posebno naglašava: proširenu ulogu modernih vlada, brzi poslijeratni proces industrijske racionalizacije, revolucionarni razvitak svih vidova komunikacija, stvaranje tzv. vlastite inteligencije, pokušaj otklanjanja suvremenog otuđenja čovjeka, pojava teza o prestanku ideologija, jačanje demokratizacije društva, zatim neki međunarodni uzroci, a to su u zapadnim zemljama prestanak neposredne opasno-